

लेंकरांचे दोष झांकून त्यांस क्षमा करणारा बापाशिवाय दुसरा कोणी दयालु नाही, म्हणून तो न भंगो असा येथें अर्थान्वय.

१ तुकोवानेंहि पुत्राविषयी पितृस्नेह कसा असतो हें खाली सांगितलेल्या अमंगत सरस वर्णिलें आहे:—

बापकरीजोडीलेंकराचेवोढी आपुलीकरवंडीवाळनी ॥ १ ॥

एकाएकीकेलाभिरासिचाधणी काडयेवाहूनीभारखांदी ॥ २ ॥

वालुनीयापाहेंडोळांअलंकार ठेवादावीथोरकलनीयां ॥ ३ ॥

तकांम्हणेंनेदिनांजूंआणिकांसीं उदारजिवासीआमूलीया ॥४॥

सुविद्यधनमेळवीवचनआइकेआचरी !

प्रपंचभरघेशिरीकरिकृपापितात्याचरी ॥

असाजरिनसेरुचेतरिनतोअभद्रक्षण ।

तसातुजच्चिआवडेकरिसितूचितद्रक्षण ॥ ९४ ॥

गुणवान् पुत्र असला तरच पित्यास भावडतो, म्हणून पित्यापेक्षांहि भगवान् अधिक दयाळु असा अभिप्राय कथित होऱ्साते कवि म्हणतात.

पदान्मयः—सुविद्य धन मेळवी, वचन आइके, आवरी, प्रपंचभर शिरीं घे, त्याचरी पिता कृपा करि; जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे; तसा तुजचि आवडे, तूचि तद्रक्षण करिसि.

सुविद्य धन मेळवी,—सुविद्य-चांगली आहे विद्या ज्याला तो-अर्थात् ज्याने चांगला विद्याभ्यास केला आहे-विद्वान् असा आणि-धन मेळवि-धन मिळवितो-द्रव्य संपादन करणारा असा; अथवा, सुविद्य असून धन मेळविणारा असा; आणि-वचन आइके, वचन आइके-वचन ऐकतो; अर्थात् बाप जें जें सांगतो तें तें ऐकून तसतसें करितो असा; आणि-आचरी-आचरितो-अर्थात् आपल्या बापाचा सर्व व्यवहार आवरणारा-संसार खटले आटोपणारा असा, आणि-प्रपंचभर शिरीं घे,-प्रपंचभर-प्रपंचाचा भर-भार-संसाराचें ओझे शिरीं-माथ्यावर घे-बेतो; अर्थात् बापाच्या संसाराचें सर्व ओझे आपल्या माथ्यावर घेणारा-बापाचा संसार पुढें होऊन आपण स्वतः चालविणारा असा; त्या चरी पिता कृपा करि,—असा गुणवान् पुत्रावरच बाप कृपा करितो; अर्थात् असा जर गुणवान् पुत्र असला तरच तो बापास भावडतो; परंतु-जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे;—जर असा गुणवान् नसला तर तो अभद्र-करंटा म्हणून-क्षण-क्षणभरहि न रुचे-त्यास भावडत नाही; परंतु बापास जरी भावडत नाही तरी-तसा तुजचि आवडे,—तसा-एतद्गुणरहित करंटा पुत्र तुलाच भावडतो; कारण तूं अशाचरहि कृपा करितोस; आणि-तूचि तद्रक्षण करिसि,—तूच त्याचें रक्षण करितोस-गुणरहित म्हणून त्याचा त्याग नकरितां उलटें त्याचें तूं रक्षण करितोस; तस्मात् बापा-पेक्षांहि तूं अधिक दयाळु होस असा येंथें ध्वनितार्थ जाणावा. हा येंथें व्यतिरेक अलंकार होय.

पिताजरिविटेविटोनजननीकुपुत्रींविटे ।

दयामृतरसार्द्रधीनकुलकज्जलेंत्वाफिटे ॥

प्रसादपटझांकितीपरिपरामुरुचेथिटे ।

ह्यणुनिह्यणतीभलेनऋणजन्मदेचेंफिटे ॥ ९५ ॥

बापाच्या प्रीतीपेक्षां आईची प्रीति अधिक असें विधान करित होत्यास कवि म्हणतात.

पदान्वयः—पिता जरिं विटे विटो, जननी कुपुत्रीं न विटे, दयामृतरसार्द्रधी त्या कुलकज्जलें न फिटे, परा गुरुचे प्रसादपट झांकिती परि थिटे, म्हणुनि जन्मदेचें ऋण न फिटे भले म्हणती.

पिता जरिं विटे विटो,—बाप जरी कुपुत्राविषयीं-विटे-विटला-कंटा-ळला तरी-विटो-कंटाळो; परंतु-जननी कुपुत्रीं न विटे,-जननी-आई कुपुत्रीं-कुपुत्राविषयीं-दुर्गुणी मुलाविषयीं न विटे-विटत नाहीं-आपल्या मनांत त्याचा त्रास घेत नाहीं; दयामृतरसार्द्रधी त्या कुलकज्जलें न फिटे,-दयामृतरसार्द्रधी,-दयारूप जो अमृतरस-तेणेंकरून-आर्द्र-ओली आहे-धी-बुद्धि जिची अशी,-अर्थात् दयेनें जिचें अंतःकरण ओलें झालें आहे अशी सारांश, परम दयालु अशी जी जननी-आई; अथवा, ज्या जननीची-दयामृतरसार्द्रधी,-दयेनें ओली झालेली जी बुद्धि ती, त्या कुलकज्जलें-तो जो कुलकज्जल,-कुळाचें काजळ-आपल्या दुर्गुणानें काजळासारखा कुळास काळा डाग लावणारा पुत्र त्यानें, (करणी तृतीया), न फिटे-मळत नाहीं-मलीन होत नाहीं-अर्थात् त्याविषयीं स्वच्छ म्हणजे प्रसन्नच असते; परा गुरुचे प्रसादपट झांकिती परि थिटे,—परा गुरुचे,-पर-पहिला-अर्थात् पहिल्यानें सांगितलेला-भागल्या दोन केकांत सांगितला जो बाप; अथवा, पर म्हणजे श्रेष्ठ त्या-गुरुचे-बापाचे,-प्रसादपट,-प्रसाद-प्रसन्नता तद्रूप जे-पट-वस्त्रे-आच्छादनें, अर्थात् प्रसन्नतापूर्वक घातले जे आच्छादनरूप पट ते झांकिती-झांकितात-अर्थात् आपल्या लेंकराचे दोष झांकितात परि-परंतु थिटे-तोकळे-आंखुड; सारांश, पित्याचे क्षमापट स्वाप त्याचे दुर्गुण झांकितात खरे, परंतु ते झांकावयास ते त्याचे क्षमापट आंखुड पडतात; अथवा, येथें प्रसाद हा शब्द निराळा करून, 'परा गुरुचे प्रसाद'-पित्याचे प्रसाद 'पट झांकिती'-वस्त्रे झांकितार्त-अर्थात् वस्त्रानें स्वापत्याचे दुर्गुण अथवा अपराध

१ क्वचित् बोलण्याच्या झपाट्यांत 'झांकणे' या क्रियापदाच्या योगानें करण तें कर्म होतें—'पात्रावर पान झांक' म्हणजे 'पानानें पात्र झांक' असा अर्थः—येथें झांकणे म्हणजे आच्छादन ठेवणे असा एकदेशीं अर्थ जाणावा.

झांकितात, सारांश, पिता स्वापत्याच्या दुर्गुणाची क्षमा करितो खरा, परंतु माते प्रमाणे पूर्ण क्षमा करित नाही; म्हणून जन्मदेचे ऋण न फिटे भले म्हणती, म्हणून-बापापेक्षा आई अधिक क्षमाशील आहे या कारणास्तव जन्मदेचे, -जन्मदा-जन्म देणारी-जन्मनी-आई तिचे, ऋण-रीण न फिटे-फिटत नाही असे-भले-विचारशील पुरुष म्हणती-म्हणतात; येथे पंतांनी जन्मदा पद ठेविले आहे ते इतर सापत्यादि मातांच्या व्यावृत्त्यर्थ. बापाच्या ऋणापासून मुक्ति होते, परंतु आईच्या ऋणापासून होत नाही, म्हणून विचारी पुरुष जे म्हणतात ते खरे आहे.

विटेलजननीहिर्कीशतरचीनिमित्ततेविधी ।

मळेकलियुर्गीश्रुतीजशिखळींतिचीतेविधी ॥

कदाचितविटेलबातवदयानदीनावरी ।

जशीजगदधक्षर्यींकरभवन्नदीनावरी ॥ ९६ ॥

मातेपेशांहि भगवान् अधिक दयालु आहे असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—जननी हि विटेल कीं, विधी शत निमित्तें रची, जशि कलियुर्गी श्रुती मळे तिची खळीं तेवि धी, वा जशी जगदधक्षर्यीं भवन्नदी कर नावरी, दीना वरी तव दया कदाचित् न विटेल.

जननी हि विटेल कीं,—मागील केकेंत सांगितलेली दयामृतरसाद्रंधी अशी-जननी-आई हि विटेल कीं-त्रास पावेल कीं-अर्थात् खर्चित् त्रास पावेल; कारण-विधी शत निमित्ततैरची,—विधी-विधि-विधाता-ब्रह्मा अर्थात् प्राक्तन कर्म शत-शेंकडों निमित्तें रची-रचितो; अर्थात् अशी जरी स्वभावतः पुत्राविषयी दयालु जननी असते तथापि प्राक्तन कर्म शेंकडों निमित्तें उपस्थित करून तिच्याहि मनांत त्या पुत्राविषयीं वीट आणिल; यास दृष्टांत-जशि कलियुर्गी श्रुती मळे तेवि तिची खळीं धी,—जशी या कलियुगामध्ये श्रुती-वेद मळे-मलीन होतात तेवि-तशी तिची-त्या आईची खळीं-त्या खळ पुत्राविषयीं-तो पुत्र खळ झाला तर त्याविषयीं धी-बुद्धि मलीन होते; अर्थात् विटते; यास्तव-वा जशी जगदधक्षर्यीं भवन्नदी कर नावरी.—वा-बापा ज्याप्रमाणें जगदधक्षर्यीं,—जगत्-विश्व तत्संबंधीं-अन्न-पाप त्याचा-क्षय-नाश त्याविषयीं, भवन्नदी-तुमची नदी-अर्थात् भागीरथी कर-हात नावरी-आवरीत नाहीं-आटोपीत नाहीं; अर्थात् पापाचा क्षय करण्याविषयीं जशी भागीरथी मागे हटत नाहीं; त्याप्रमाणें-दीना वरी तव दया कदाचित् न विटेल,—दीना वरी-अनाथ जनावर तव दया-तुझी दया कदाचित्-कदापि न विटेल-विटणार नाहीं-अर्थात् न्यून होणार नाहीं; सारांश, आईहि कदाचित् पुत्राविषयीं निर्दय होईल, परंतु तुझी दया दीनावर कदापि न्यून होणार नाहीं.

१ येथें 'कीं' हें निश्चयार्थी अव्यय जाणाव.

कृपाचिजननीतुझीसकलजाचदायादया ।

तिणेंचिउपदेशिल्याकरितिसर्वदायादया ॥

असेंउमजतांभलेनगुरुभावतोटाकिती ।

मतातुजहिगोपिकामगजनासतोटाकिती ॥ ९७ ॥

भगवद्दया हीच वास्तविक जननी असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तुझी कृपाचि जननी, या सकल जीव दायाद, तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति, असें उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती, तुजहि गोपिका मता, मग जनास तोटा किती.

तुझी कृपाचि जननी,—कवि भगवंतास म्हणतात—तुझी कृपाचि वास्तविक आई; अर्थात् इतर आया जन्म देणाऱ्या मात्र, परंतु वास्तविक आई म्हणजे म्हणजे तुझी कृपाचि; आणि—या सकल जीव दायाद,—या—या तुझ्या कृपेला सकल जीव—सर्व हे प्राणिमात्र दायाद—अंशहारी—चारिसदार—वांटेकरी; अर्थात् सकलभूतमात्र तुझ्या कृपेचे वांटेकरी होत; विशेष काय सांगावें—तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति.—तिणेंचि—त्या तुझ्या कृपेनेंच उपदेशिल्या—उपदिष्ट केल्या होत्सातां—शिकविल्या असतां सर्व—या सृष्टींत ज्या दाया—उपमाता म्हणून आहेत त्या सर्व दया करिती—आपल्या बालकांवर दया करितात; अर्थात् तुझ्या कृपेचा उपदेश आहे म्हणूनच इतर सर्व दाया आपापल्या रक्षणीय बालकांवर दया करितात; सारांश, त्यांच्या ठायीं जी द्योत्पत्ति ती त्वत्कृपामूलक; असें उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती,—असें समजत असतां भले—विचारशील पुरुष तो गुरुभाव—तो जननीभाव—आईपणा न टाकिती टाकीत नाहीत—नाकरीत नाहीत—नाहीं म्हणून म्हणत नाहीत—म्हणजे दायांच्या ठायीं मातृभावाचा प्रतिषेध करित नाहीत; अथवा गुरुभाव,—गुरु—आई तिच्या—ठायीं भाव—श्रद्धा—भक्ति, म्हणजे जननीच्या ठायीं जी आपली मातृविषयक भक्ति ती टाकीत नाहीत; सारांश, भगवत्कृपाच श्रेष्ठ इतकें म्हणून आपल्या आईविषयी आपला पुत्रधर्म टाकीत नाहीत; उलटे ही आमची जननी साक्षात् मूर्तिमंत भगवत्कृपाच होय असें समजून अधिक मातृभक्त होतात; अथवा, भले—विचारशील जन, तो आपला गुरुभाव—मातृभाव,—आईपणा—आईसारखी चित्ताची स्नेहाद्रंता टाकीत नाहीत; हे तुम्हींच पाहा की—तुज हि गोपिका मता,—तुज हि—तुलाहि गोपिका—अर्थात् यशोदा मता—मान्य अशी होती;अर्थात् कवि भगवंतास म्हणतात की, कृष्णावतारी त्वां हि यशोदा तुझी उपमाता असतां तीस जननी मानून तिच्या ठायीं मातृविष-

यक जो तुझी प्रीति तींत त्वां कांहीं न्यूनता केली नाही. येथें 'गोपिका' या शब्दाचा निवेश पूर्वोक्त दायीपणाचा सूचक जाणावा. मग जनास तोटा किती, - मग जनास-इतर जनास-अशा त्वदितर मातृभक्तांस तोटा किती-तोटा थोडाच; अर्थात् तू जव्हां यशोदेविषयी इतका कनवाळु तेव्हां इतर जन सहाजिक आपल्या आर्थाविषयी कनवाळु असतील; मग अशा जनांचा तोटा असलाच तर तो भगदी थोडा; तेव्हां अर्थात् सर्व ही तुझीच दया असा येथील भावार्थ मला दिसतो.

भरोनिकुचकुंभजीविषरसेंमुखीदेबकी ।

प्रभातिसहिटेविशीजशिमहासुखीदेबकी ॥

नहोतिजननीकशापशुपदारगाईलया ।

नपावतिलतत्सुखकृतिनकोणगाईलया ॥ ९८ ॥

मागील केकेत सांगितली जी तुझी उपमाता यशोदा तिच्याविषयीं त्वां आपला पुत्रधर्म प्रकट केला यांत आश्चर्य तर आहच, परंतु मातेच्या सोंगानें तुझा नाशार्थ जिनें तुला विषाचें स्तनपान दिलें अशी जी पूतना तिलाहि त्वां मुक्त केले यांत विशेष आश्चर्य, असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्घयः—प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे, तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देबकी, तत्सुखें पशुपदार जननी कशा नहोति, गाई लया न पावतिल, कोण या कृति न गाईल.

प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे,—हे प्रभो—हे समर्था—हे दयाळो जी बकी—जी पूतना विषरसें—विषयुक्त रसानें—अर्थात् दुग्धानें कुचकुंभ,—आपले—कुचकुंभ—कुचरूप कुंभ—घट—अर्थात् मोठे स्तन,—भरून ते स्तन तुझ्या—मुखीं—मुखांत दे—देतीं ज्ञाली; येथें आणखी विषरस भरण्यास स्तनाच्या शायीं कुंभस्वारोप कवीनें सहेतुक योजिला आहे. सारांश, आपल्या स्तनांस विष खावून जिनें तुझ्या नाशार्थ ते स्तन बालपणीं तुझ्या मुखांत घातले अशी जी पूतना, तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देबकी,—तिलाहि महा सुखीं,—महा सुख—कैवल्य—मोक्ष—सायुज्यता मुक्ति तीत ठेविशी—ठेविता ज्ञालास जशि देबकी—जशी

१ स्तनाचें स्थौल्य आणि वर्तुलाकार दाखविण्याकरितां त्यांस कलशाची, कुंभाची अथवा कर्मढळची उपमा देण्याचा प्रचार या देशातील कवीमध्ये फार आढळतो. शृंगार-शतकांत भर्तृहरिनें म्हटलें आहे;—

सदायोगाभ्यासव्यसनवशयोरत्नमनसो—।

रविच्छिन्नामैत्रीस्फुरतिथमिनस्तस्यकिमुतैः ॥

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्रविधुभिः ।

सनिश्चासामोदैःसकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ९९ ॥

२ येथें देबकी या शब्दांत 'ववयोः सावर्ण्यं' या नियमावरून च च्या स्थानी च मानिला असतां वरील चरणांतील खेवटल्या चार वर्णांचा प्राप्त साधून वर्णव्यत्यस्य दोष येत नाही. त्यांत आणखी कृष्णाच्या बालपणीचें लीलास्थान जें गोकुल वृन्दावन त्या मोठ्या प्रांतांत तर देबकी असेच म्हणतात, देबकी कोणी म्हणत नाही.

रउयोर्बल्योश्चैवशशयोर्ववयोस्तथा ।

वदत्येषांचसावर्ण्यमलंकारविदोजनाः

देवकी डेविली तशी; सारांश, जें कैवल्यसुख साक्षात् जननी देवकीस दिलें तेंच सुख कपटानें दाईं होऊन तुझ्या नाशास प्रवृत्त झाली जी पूतना तीसहि दिलें. यांत भग-
वंताचें अत्यंत दयालुत्व प्रकट होऊन द्वेषबुद्ध्याभावहि ध्वनित होतो. 'आणखी कवि
म्हणतात-तत्सुखे पशुपदार जननी कशा न होति,—तत्सुखे—त्या कैवल्य-
सुखानें—अर्थात् त्वां दिलेल्या कैवल्यसुखानें पशुपदार,—पशुप—पशु पाळणारे—गोप-
गौळी यांच्या—दार—स्त्रिया—अर्थात् गोपी गोकुळांत—जननी आया—अर्थात् तुझ्या
आया कशा न होति,—अर्थात् होतीलच होतील; आणि—गाई लया न पावतील,—
गाई—त्या गोकुळांतल्या गाई लया—मोक्षास न पावतील—कशा न पावतील ? अर्थात्
पूर्वसंबंधानें पावतीलच पावतील असा अर्थ; सारांश, नंद—यशोदा आणि वसुदेव-
देवकी यांस जसें कैवल्यसुख त्वां दिलें, त्याचप्रमाणें सर्व गोकुळाचाहि त्वां उद्धार
केला, तेव्हां त्यांतील यशोदेप्रमाणें तुझे लालनपालन करणाऱ्या गौळणी तुझ्या जननी
कशा न म्हणाव्या, आणि पशु गाईहि सद्गतीस गेल्या नाहीत असें तरी कसें म्हणावें;
सारांश, सर्व प्राण्यांसह वर्तमान ब्रजवासी जन त्वां सद्गतीस नेले; मग—कोण या
कृति न गाईल,—कोण या तुझ्या अशा पुण्य कृति—चरितें गाणार नाहीत ?
अर्थात् सर्व जन हीं तुझीं अशीं यशस्वी चरितें गातील यांत संशय नाही.

१ पहा टीप १, पृ० २०४.

२ याप्रमाणें भागवतांत सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचे भाग्य वर्णिलें आहे;—

अहोऽतिघन्याब्रजगोरमण्यः ।

स्तन्यामृतपीतमतीवतेमुदा ॥

यासांबिभोवत्सतरात्मजात्मना ।

यत्सुप्तयेऽद्यापिनचालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहोभाग्यमहोभाग्यं नंदगोपब्रजौकषाम् ।

यन्मित्रं परमानंदं पूर्णब्रह्मसनातनम् ॥ ३२ ॥

भाग०, स्कं० १०, अ० १४.

अशीतरिकृतज्ञताहरितुड्याचठार्याअगा ।

सख्याअणुचिमानिशीकरुनिसुप्रसादाअगा ॥

भुलेसुकविवाग्बधूतवगुणाअनर्घ्यानगा ।

म्हणेलजनकोणकीयशपुनःपुन्हातेनगा ॥ ९९ ॥

मागील केकेत पशुसुद्धां सर्व ब्रजवासी जनांचा भगवंतानें उद्धार केला म्हणून सांगितलें, ती भगवत्कीर्ति वर्णित होत्याते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—अगा हरि अशी तरि कृतज्ञता तुड्याच ठार्यां, सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी; तव अनर्घ्या गुणा नगा सुकविवाग्बधू भुले, तें यश पुनःपुन्हा कोण जन न गा म्हणेल कीं.

अगा हरि अशी तरि कृतज्ञता तुड्याच ठार्यां,—अगा हरि—हे हरि—हे मनमोहना अशी तरि कृतज्ञता,अशी—बालपणीं गोकुलांत तुझें पाळन झालें इतक्या-वरून त्वां पशुसुद्धां सर्व गोकुल उद्धरिलें अशी तरी तुझी-कृतज्ञता-प्रत्युपकार करण्याची बुद्धि तुड्याच ठार्यां—तुड्यांतच आढळते; अर्थात् तुजशिवाय इतर कोणाच्यानें असा प्रत्युपकार करवणार नाहीं; कांकीं-सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी,—हे सख्या—हे प्राणवल्लभा सुप्रसादा करुनि—सुप्रसादाला करून-मोठा प्रसाद करून—अर्थात् आश्रितांच्या इच्छेपेक्षां त्यांस अधिक देऊन अगा-पर्वताला अणुचि-अणूच-यत्किंचित् रजःकणच मानिशी—मानितोस; सारांश, आपल्या भक्तांवर पर्वताइतका मोठा उपकार करून म्यां कांहींच केलें नाहीं असें आणखी मानितोस. हा तुझा असा अपूर्व गुण पाहून-तव अनर्घ्या गुणा नगा सुकवि-वाग्बधू भुले,—तव-तुड्या अनर्घ्या, गुणा नगा,—अनर्घ्या-अमूल्य-अमोलिक अशा गुणा-गुणरूप अथवा गुण हाच कोणी त्या नगा-अलंकाराला, सुकविवाग्बधू,—सुकवि-रसज्ञ कवि-दयासवारुमीकादि भगवद्गुणवर्णनपरसत्काव्यकर्ते अथवा ज्ञाते

१ येथें 'अणुचि मानिशी करुनि सुप्रसादा अगा' अशी वाक्यरचना करून अर्थ-योजना केली असता ती थोडी अपूर्व अशा होईल. 'सुप्रसादा अगा' या शब्दांत उप-मानोपमेयसंबंध दिसतो, विशेषणविशेष्यभावसंबंध दिसत नाही; असें असतां 'सुप्रसादा' या विशेष्यवाचक शब्दान्वे विशेषणाप्रमाणें सामान्यरूप केलें आहे, किंवा सभक्तिक रूप केलें आहे, हें व्याकरण नियमास विरुद्ध. म्हणून सुप्रसाद हें करून या धातुसाधिताचें कर्म करून, अगा हें मानिशी या क्रियापदान्वे कर्म करावें म्हणजे या विरोधाचा परिहार होतो. 'तुम्हीं माझ्या पर्णकुटीत बेलून माझ्या शोपडीस राजमंदिराची शोभा आणिली,' या वाक्याप्रमाणें हें वाक्य जाणावें.

स्वाची-वाग्वधू,-वाक्-वाणि तद्रूपा जी-वधू-नवरी-भुले-भुलते-मोहित होते; अर्थात् या तुझ्या अशा अपूर्व गुणाला सुकवि जे न्यासवाल्मीकादि त्यांची वाणि मोहित होते; म्हणून-ते यश पुनःपुन्हा कोण जन न गा म्हणेल कीं,—ते यश-ते सुकवीच्या वाणीस भुलविणार यश-तुझी कीर्ति पुनःपुन्हा-वारंवार कोण जन न गा-गाऊं नको म्हणेल कीं-म्हणेल काय ? अर्थात् कोणी म्हणणार नाही;ते तुझे यश वारंवार गा असेच म्हणेल. यांत तिसऱ्या चरणांत भगवद्गुणास अलंकाराची उपमा, आणि सुकवीच्या वाणीस वधूची उपमा, अभेदरूपानें दिली आहे म्हणून हा रूपक अलंकार होय.

तुम्हीबहुभलेमलाउमजहोयऐसेंकथा ।

कसारसिकतोपुन्हाजरिम्हणेलआलीकथा ॥

प्रतिक्षणनवीचदेरुचिशुकाहिसंन्यासिया ।

नमोहितिभवत्कथाअरसिकाअधन्यासिया ॥ १०० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनीं भगवद्यशवर्णनाविषयीं आपली मनीषा इंगित केली, ती पूर्ण करण्याकरितां प्रार्थित होत्साते प्रथमतः पुढल्या चवदा केकांत ते भगवत्कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वयः—तुम्ही बहु भले मला उमज होय ऐसें कथा. पुन्हा कथा आली जरि म्हणेल तो रसिक कसा, संन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे, या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति.

तुम्ही बहु भले मला उमज होय ऐसें कथा,—तुम्हीं बहु भले-तुम्हीं फार दयालु अहां या कारणास्तव-मला उमज होय ऐसें-मला उमज होईल असें कथा-सांगा; अर्थात् तुमचे यश कसें वर्णवें तें मला शिकवा. कदाचित् तुम्हीं म्हणाल कीं, इतकें वर्णन केलें आतां आणखी माझे काय वर्णन करितोस तर-पुन्हा कथा आली जरि म्हणेल तो रसिक कसा,—पुन्हा कथा आली-एकदां वर्णिलेलें तुमचें चरित्रकथन मात्क्यानं करणें आलें असें-जरि-जर म्हणेल-कोणी म्हणेल तर-तो रसिक कसा-तर तो रसिक-रसज्ञ, कसा-कसा म्हणावा; अर्थात् त्यास रसिक म्हणूं नये; सारांश, जो अरसिक असेल तोच असें म्हणेल कीं, एकदां वर्णिलेली भगवत्कथा पुनः वर्णन करणें आली; कारण तुमची कथा अशी रसभरित आहे कीं-संन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे,—संन्यासिया-सर्वसंगपरित्यागी अशा शुकाहि-शुक-व्यासपुत्र मुनीलाहि प्रतिक्षण-क्षणोक्षणीं नवीच रुचि दे-नवीच रुचि देती झाली; अर्थात् संन्यासा शुकाला जिनें मोहिलें मग इतरांस मोहील यांत आश्चर्य काय ? परंतु-या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति—या अरसिका-हा जो तुम्ही कथा पुनः आली म्हणणारा अशा अरसिका-त्वत्कथारसानभिज्ञा-तुझ्या कथेची गोडी ज्यास लागत नाही अशा अधन्यासि-अधन्याया-करंटयाला भवत्कथा-तुझी कथा न मोहिति-मोहित नाही-त्याचें दुष्ट अंतःकरण वश करीत नाही; सारांश, जो रसिक आणि ज्ञानी आहे त्याला तुझे गुणानुवाद वारंवार वर्णविसे वाटतात, परंतु जो अरसिक दुर्बल आणि हतभाग्य आहे त्यास मात्र ते रुचत नाहीत, असा येथील भावार्थ जाणावा.

१ भागवतांतहि भगवत्कथा प्रतिपदां नवी नवी रुचि देते म्हणून वर्णिले आहेः-

वयंतुनचतृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे ।

यच्छृण्वतारसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥

भाग० १, अ० १, श्लो० १९.

कथाश्रवणचत्वरिंजरिपुनःपुन्हायेरते ।

महारसिकतद्रसींविटतिपेकतांयेरते ॥

विलोकुनिविलासिनीजनपुनःपुन्हाकामुका ।

करीवशनव्हेबुळाविवशघेइनाकामुका ॥ १०१ ॥

भगवत्कथेची प्रशंसा पुढें चालू.

पदान्वयः—कथा श्रवणचत्वरिं जरि पुनःपुन्हा ये, महा रसिक तद्रसीं रते, येर ते ऐकतां विटति; विलासिनी जन कामुका पुनःपुन्हा विलोकुनि वश करी, मुका का घेइना बुळा विवश नव्हे.

कथा श्रवणचत्वरिं जरि पुनःपुन्हा ये,—कथा—अर्थात् भगवत्कथा श्रवणचत्वरिं,—श्रवण—कर्ण तद्रूप—चत्वर—अंगणै त्याच्या ठायीं,—कर्णांगणीं—अर्थात् कर्णप्रदेशाच्या ठायीं, जरि—यद्यपि पुनःपुनः ये—आली; सारांश, भगवत्कथा जरी वारंवार श्रवणविषय झाली; तथापि—महा रसिक तद्रसीं रते,—महा रसिक—मोठा रसज्ञ परमार्थजिज्ञासु, अर्थात्तरीं शृंगारहास्यादिरसज्ञ, तद्रसीं—त्या भगवत्कथेच्या रसीं—त्या कथेच्या कारुण्यादि रसांत, अर्थात्तरीं शृंगारादि रसांत, रते—रवतो—त्या कथा-रसाची रुचि अनुभवितो, अर्थात्तरीं रमतो—शृंगारादि रसांत रममाण होतो; परंतु—येर ते ऐकतां विटति,—येर तदितर—दुसरे—अर्थात् दुर्वृत्त—पापीजन, अर्थात्तरीं शृंगारादिरसानभिज्ञ—अरसिक जे—ते ऐकतां—ती भगवत्कथा ऐकल्यानें विटति—विटतात—कंटाळतात; यास दृष्टांत—विलासिनीजन कामुका पुनः पुन्हा विलोकुनि वश करी,—विलासिनीजन—शृंगारादिरसाभिज्ञ नायिका कामुका—कामी—आपल्या ठायीं ज्याचा अत्यंत अभिलाष आहे अशा नायकाला पुनः पुनः विलोकुनि पाहून—अर्थात् चोर दृष्टीनें अवलोकन करून वश करी—वश करून घेते—मोहित करून आपलासा करिते; परंतु—मुका का घेइना,—मुका का घेइना—चुंबन कां करीना—अर्थात् जरी चुंबनादि हावभाव केले तथापि—बुळा विवश नव्हे,—बुळा—बंध विवश—विशेषकरून वश—अर्थात् जसा पाहिजे तसा वश होत नाही; अर्थात् बंधानें जरी चुंबन केलें तरी तो विलासिनी जनास वश होण्यास समर्थ होत नाही. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच कीं, बंधानें चुंबन जरी केलें तरी चतुर स्त्रीस जसा त्याच्यानें संतोष करवत नाही, तशी अरसिक अश्रद्धालु पुत्रानें भगवत्कथेस जरी लोकस्फिती-करितां मान डोलविली तरी तिची वास्तविक रुचि त्यास न लागून ती त्यास आल्हाद-

१ गृहावप्रहणीदेहल्पंगमचत्वरजिरे.

—अमर.

कारक होत नाही. या केकेत कथा या उपमेयाचें आणि विलासिनी नायिका या उपमानाचें, श्रवणविषय होणें, आणि चत्वरीं भाविर्भूत होणें, इत्यादि धर्मांचा बिंबप्रतिबिंबभाव फार सुंदर रीतीनें दाखविला आहे, म्हणून हा दृष्टांत अलंकार होय. तसेंच चत्वरीं पुनःपुन येण्यानें भगवत्कथेच्या पुनःपुन वर्णनाचें अूर्वचिप्रद-त्वहि ध्वनित होतें.

यद्यपि येथे भगवत्कथेस विलासिनीची उपमा देऊन पुनःपुनः चत्वरागमना-दिधर्मेकरून उपमानोपमेयाचें साधर्म्य वर्णन केलें आहे तें कित्येक रसिकांस अप्रयास्त दिसेल. तथापि एतद्देशीय कविरुच्यानुरूप ही केका मोठी सरस म्हटली पाहिजे.

कथासुपुरुषातुष्टीवशतशीकरीराधिका ।

जशीतुञ्जिलास्वयंम्हणसितुंशरीराधिका ॥

तिचेंनघडतांरमाहृदयवल्लभासेवन ।

प्रभोतुजजसेतसेंमतिसगेहभासेवन ॥ १०२ ॥

सत्पुरुषासच भगवत्कथा वश करिते म्हणून मागील केकेत सांगितलें, परंतु कशी वश करिते हें येथें सहजतां कवि सांगतात.

पदान्वयः—तुझी कथा सुपुरुषा तशी वश करी, जशी राधिका तुज, जिला तूं स्वयें शरीराधिका म्हणसि, प्रभो रमाहृदयवल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मतिस गेह वन भासे.

तुझी कथा सुपुरुषा तशी वश करी,—कवि भगवंतास म्हणतात—तुझी कथा, सुपुरुषा—सत्पुरुषाला—साधुजनाला तशी वश करी—त्या प्रकारें वश—स्वसत्ताक—आपलासा, करिते; कोणत्या प्रकारें पुसशील तर—जशी राधिका तुज,—ज्या प्रकारें राधिका-भजवासी राधा नामें गोपी तुज—तुला—अर्थात् तुला वश करिती झाली; ती कोण कशी राधिका पुसशील तर—जिला तूं स्वयें शरीराधिका म्हणसि,—जिला—ज्या राधिकेला, तूं स्वयें—तूं स्वतः शरीराधिका,—शरीर अर्थात् स्वशरीर—आपला देह त्याहून—अधिका—अर्थात् अधिक प्रिय अशी म्हणसि—म्हणत होतास; सारांश, ज्या राधिकेला तूं आपल्या शरीराहूनहि अधिक प्रिय मानीत होतास तिनें तुला जसें वश केलें, तसें तुझी कथा तुझ्या भक्तांस वश करिते; तिनें मला कसें वश केलें म्हणून आणखी जर पुसशील तर ऐक—प्रभो रमाहृदयवल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मतिस गेह वन भासे,—प्रभो—हे महाराज, रमाहृदयवल्लभा—हे रमाहृदयवल्लभा रमाहृदयवल्लभा;—रमा—लक्ष्मी तिचें—हृदय—अंतःकरण त्यास—वल्लभ—प्रिय—अर्थात् हे लक्ष्मीप्रिया, या दोन संबोधनांहीकरून कवीनें भगवंताचें सर्वैश्वर्य सुचविलें, अर्थात् असा तूं सर्वैश्वर्यवान् प्रभु असतां—तिचें—त्या राधिकेचें सेवन—संतोषीकरण न घडतां—अर्थात् तुला घडलें नसतां जसें तुज—जसें तुला तसें मतिस—या माझ्या अथवा तुझ्या भक्तजनाच्या बुद्धीस—मनास गेह—घरें वन—अरण्य भासे—भासतें; सारांश,त्या राधिकेचा मनसंतोष ज्या दिवशीं तुजकडून घडत नसे त्या दिवशीं तुला आपलें घर अरण्यासारखें विजन अथवा शोकास्पद होत असे; तसें त्वत्कथावर्णन ज्या काळीं सत्पुरुषांपासून होत नाहीं, त्या काळीं त्यांनाहि आपली मति अरण्यासारखी शून्यवत् भासते; अर्थात् आपल्या मतीचा कांहीं सद्बुद्ध्यव झाला नाहीं असें दाटून ती त्यांची मति त्यांच्या शोकास कारणभूत होते; असा येथील कविद्वयत भावार्थ जाणावा.

कथाभुवनमोहिनीअशिनमोहिनीहोयती ।

हरोअसुरधीहिणेंभुलविलेकितीहोयती ॥

नव्हेनम्हणवेअसोजरिविमोहिलादक्षहा ।

प्रियाबसविलीशिरींमुनिपथींकसादक्षहा ॥ १०३ ॥

पुनः भगवत्कथेचें मोहकत्व कवि वर्णितात.

पदान्वयः—कथा भुवनमोहिनी, अशी ती मोहिनी न होय, असुरधी हरो, हिणें कितीहो यती भुलविले, जरि दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न म्हणवे; विरी प्रिया बसविली, हा मुनिपथीं कसा दक्ष.

पुनः कवि म्हणतात—कथा भुवनमोहिनी,—कथा—भगवत्कथा—भगवद्बर्णनरूप कथा भुवनमोहिनी,—भुवन—अर्थात् त्रिभुवन त्यास—मोहिनी—मोहित करणारी—त्रिभुवनास भुलविणारी—सारांश, सर्व त्रिभुवनाची मति गुंग करणारी अशी होय; अशी ती मोहिनी न होय.—अशी—अशा प्रकारची भुलविणारी ती मोहिनी—ती प्रसिद्ध समुद्रमंथनसमयीं अमृताचें परिवेषण करणारी मोहिनी न होय—नव्हती; कदाचित् आपण म्हणाल कीं, त्या मोहिनीनें तर सर्व दैत्यांस भुलविलें, त्यास असुरधी हरो,—असुरधी,—असुर—दैत्य त्यांची—धी—मति हरो—हरण करो—तिनें दैत्यांची मति हरण केली तर करो; परंतु—हिणें कितीहो यती भुलविले,—हिणें—या भगवत्कथेनें कितीहो यती—संन्यासी—योगी भुलविले; अर्थात् असंख्य यती भुलविले; तेन्हां त्या मोहिनीपेक्षा ही कथा भुवनमोहिनी खरी असा येथील भावार्थ. कदाचित् आपण आपण म्हणाल कीं, त्या मोहिनीनें सर्व योगिजनांत श्रेष्ठ जो महादेव त्यासहि मोहिलें त्यास—जरि दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न म्हणवे;—जरि—यद्यपि दक्षहा—दक्षाचा नाश करणारा—महादेव—अर्थात् महायोगिराज विमोहिला—या मोहिनीनें भुलविला—फार गुंग केला, असो—ही गोष्ट असो—तिनें भुलविला तर भुलवो, नव्हे न म्हणवे—नाहीं भुलविला असं म्हणवत नाहीं; परंतु—शिरीं प्रिया बसविली,—शिरीं—आपल्या माथ्यावर—अर्थात् आपल्या जटाजूटांत प्रिया—वल्लभा—अर्थसंदर्भेंकरून गंगा बसविली—अर्थात् वडविली; हा मुनिपथीं कसा दक्ष,—हा—असा हा महादेव योगिराज मुनिपथीं—मुनींच्या भागांत—अर्थात् मुनींच्या धर्मांत कसा दक्ष—कसा शत्रु म्हणावा; सारांश, ज्यानें स्वस्त्रीमत्सरभयास्तव दुसरी प्रिया आपल्या जटाजूटांत दडविली त्या महादेवास महायोगी कसें म्हणावें; असें म्हणतांना विचार केला पाहिजे; म्हणून मोहिनीनें महादेवास भुलविलें यांत तिच्या मोहक गुणाचें मोठेंलें वर्णन होत नाहीं; अतएव भगवत्कथाच विश्वमोहिनी खरी असा येथील भावार्थ जाणावा. यांत उपमेय जी भगवत्कथा तिचें, उपमान जी मोहिनी तिजपेक्षां मोहकत्वरूप गुणाचें आधिक्य वर्णिलें आहे म्हणून हा न्यतिरेक अलंकार होय.

सुरासुरनरोरगांभुलवुनीकथानत्यजी ।

नभेदकरिपक्किचाअमृतपाजितीसत्यजी ॥

तिणेंजरिसुधारसस्वरतमानसापाजिला ।

वधीअमृतघोटितांद्रचनयेचिवापाजिला ॥ १०४ ॥

पुनरपि भगवत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करित होस्तासे कवि भगवत्कथेची प्रशंसा वर्णित्तात.

पदान्वयः—कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनी न त्यजी, पंक्तिचा भेद न करि, जी सत्य अमृत पाजिती; जरि तिणें स्वरतमानसा सुधारस पाजिला, अमृत घोटितां वधी, वापा जिला द्रव नयेचि.

कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनि न त्यजी,—कथा—अर्थात् भगवत्कथा सुरासुरनरोरगां,—सुर—देव असुर—दंष्ट्र नर—मनुष्य आणि—उरग—सर्प यांस, भुलवुनि—मोहित करून, न त्यजी—त्याग करीत नाहीं—अर्थात् त्या सुरादिकांचा त्याग करीत नाहीं; सारांश, जसा मोहिनीने आपलें कार्य साधून त्यांचा त्याग केला तसा ही तुम्ही कथा भगवद्भक्तांचा त्याग करीत नाहीं; पंक्तिचा भेद न करि—तिच्या प्रमाणें देवांस अमृत पाजावें आणि दैत्यांस मद्य पाजावें असाही भगवत्कथा पंक्तिभेद करोत नाहीं; परंतु उलढी—जी सत्य अमृत पाजिती,—जी—भगवत्कथा सत्य—निःसंशयेंकरून अमृतच पाजिती; त्या मोहिनीने जसें दैत्यांस अमृत दाखवून मद्य पाजिलें तसें ही करोत नाहीं, सर्वांस अमृतच पाजिते असा अर्थ; अथवा 'सत्य' हें क्रियाविशेषण न करितां पृढव्या 'अमृत' या शब्दाचें विशेषण करावें;—सत्य जें अमृत—स्वर् जें अमृत—म्हणजे मोक्ष—कैवल्यसुख तें देते; देवांचें जें पानीय अमृत त्याच्या ठायीं कैवल्यसुखदातृत्व धर्म नाहीं, तें प्राशन करणाऱ्या देवांचाहि महाप्रलथी नाश सांगितला आहे; परंतु साधुज्यतामुक्ति ज्यांस प्राप्त झाली त्यांचा नाश कोठेंहि सांगितला नाहीं, म्हणून ही भगवत्कथा सत्य जें अमृत—कैवल्य सुख तें देते, असा यथे ध्वनितार्थ होतो. कदाचित् यथे कोणी आशंका घेईल कीं,

१ शौंदर्यलहरीत आचार्यानीं देवीच्या वर्णनांत याप्रमाणें ब्रह्मादिदेवांचा महाप्रलथी नाश वर्णिला आहे;—

विरिंन्विःपंचत्वंजतिहरिरामोतिविरति ।

विनाशंकीनाशोभजतिधनदायातिनिधनं ॥

वित्तद्रामाहेद्रीविततिरपिसन्मीलतिदृशा ।

महासंहारेऽस्मिन्नुविहरतिसतित्वरपतिरसौ ॥ २६ ॥

मोहिनीनेहि आपल्यावर ज्यांनी विश्वास ठेविला अशांस अमृत पाजिलें, त्यास-
जरि तिणें स्वरतमानसा सुधारस पाजिला,—जरी त्या मोहिनीने स्वरत-
मानसा,—आपल्या ठायीं रत्त-भासक्त आहे मानस-मन-अंतःकरण ज्यांचें-अर्थात्
आपल्यास ही अमृत पाजील असा ज्यांस भरंवसा होता असे जे राहु आणि केतु
त्यांस सुधारस—अमृतरस पाजिला तरी-अमृत घोटितां वधी,—अमृत
घोटितां-अमृताचा बोट घेत असतांना वधी-वध करिती झाली; आणि इतकें करू-
नहि-बापा जिला द्रव नयेचि,—बापा-हे तात-हे दयानिधे, जिला-ज्या
मोहिनीला द्रव-ओलावा-अर्थात् जिच्या हृदयास दयेचा ओलावा नयेचि-आला
नाहींच; सारांश, इतकें विश्वासघातकाचें कर्म केलें असतांहि जिला दयेचा लेशहि
आला नाहीं; तेव्हां अशा गुणांनीं विशिष्ट जी मोहिनी तिची तद्विपरीतगुणांनीं
विशिष्ट अशा कथेचीं तुलना करणें अनुचित असा येथील भावार्थ जाणावा.

अभीष्टवरितातजेतवकथेसिविश्वासती ।
 भलीअसुरवंचनींश्रुतअसेचिविश्वासती ॥
 कथाकशिसखीतिचीठकवुनीहरीसंचितें ।
 तरीअमृतदेअसेंसदयदाखवीवंचितें ॥ १०५ ॥

मोहिनीप्रमाणें भगवत्कथाहि ठकविते, परंतु तिच्या आणि इच्या ठकविण्यांत महदंतर आहे, तो भेदप्रकार येथें कवि वर्णितान्त.

पदान्वयः—जे तव कथेसि विश्वासती, अभीष्ट वरितात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि; कथा तिची सखी कशि, ठकवुनी संचितें हरी, तरी अमृत दे, सद्य वंचितें असें दाखवी.

जे तव कथेसि विश्वासती,—कवि भगवंतास म्हणतात—जे तुझ्या कथेला विश्वासतात—अर्थात् जे तुझ्या कथेवर विश्वास ठेवितात—तुझी कथा पापापासून मुक्त करून आमचा उद्धार करील अशी ज्यांची श्रद्धा आहे; ते—अभीष्ट वरितात;—अभीष्ट—इच्छित मनोरथ—मनकामना—स्वकल्याणरूप अर्थ वरितात—प्राप्त करून घेतात—अर्थात् ते आपलें कल्याण करून घेतात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि;—ती—ती मोहिनी तर—असुरवंचनीं—द्वैत्यांस ठकविण्यांत भली—पक्की—चतुर—कुशल अशी—विश्वास—सर्व जगास श्रुत असेचि—माहीत आहेच; मग—कथा तिची सखी कशि,—कथा—भगवद्गुणवर्णनरूप कथा तिची—त्या मोहिनीची सखी कशि—मैत्रीण कशी म्हणावी ? अर्थात् म्हणतां येत नाही; सारांश, त्या दोर्बांची सारखी तुलना होत नाही; कारण—ठकवुनि संचितें हरी—ही भगवत्कथा—ठकवुनी—ठकवून—अर्थात् जे तिजवर विश्वास ठेवितात त्यांस ठकवून संचितें—पूर्वजन्माभित संसृतिहेतुक कर्मफळें,—अर्थात् जन्मांतर देणारीं त्यांचीं कर्म हरी—हरण करिते—अर्थात् त्या कर्मांचा नाश करिते—सारांश, त्यांस संसारदुःखापासून सोडविते; तरी अमृत दे,—तरी—याप्रमाणें ठकवूनहि अमृत दे—मोक्ष देते; अर्थात् त्या मोहिनीनें ठकवून मद्य अथवा विष दिलें, परंतु ही तुझी कथा ठकवून अमृत देते. येथें अमृत शब्दावर कवीचा कटाक्ष आहे. याच अर्थाचें समर्थन करित

१ तुकोबाहि असेच म्हणतात की, वेदानाहि जें गम्य नाही तें मोक्षदायक आत्मज्ञान भगवद्गुणाच्या गायनानें प्राप्त होतें.

सुरवरांचितनीं भुनीवरांध्यानी ।
 आकारनिर्गुणीं तोचीअसे ॥
 तुकाम्हणेंनाहीं श्रुतींआंतुडळें ।
 आम्हांसांपडलें गीतगतां ॥

होत्साते कवि म्हणतात—सद्य वंचितें असें दाखवी,—सद्य-दथावंत-जे दयाळू पुरुष आहे तो वंचितें-ठकविण्यानेंही असें-याच प्रकारचें कल्याण दाखवितो; सारांश, जशी दयाळू आई ठकवूनहि मुलांस खाऊंत औषध देऊन त्यांचें कल्याण करिते, तद्वत् तुझी कथा श्रद्धालु जनांस ठकवून, त्यांचीं संचितें हरण करूनहि अमृत पाजिते. येथें मोहिनीनें ठकवून दैत्यांस विष पाजिलें, आणि कथेनें ठकवून भक्तजनांचीं संचितें दूर करून त्यांस अमृत पाजिलें, म्हणून उपमानापेक्षां उपमेयाचें आधिक्य वर्णित होतें यास्तव हा व्यतिरेक अलंकार होय. तात्पर्य हेंच कीं, मोहिनी-पक्षां भगवत्कथा अधिक दयाळू होय.

कराश्रवणएवढेंअपटुलोकहांसामला ।

अहोजरिगिळावयाप्रियकुमारघेसोमला ॥

तयासिठकवूनिदेबहुतशर्करामायजी ।

तिलास्वशिशुवंचनेअदयताशिवेकायजी ॥ १०६ ॥

मागील केकेत वंचकास कवीने सदय म्हटले, त्यास वंचक सदय कसा या आशंकेचे वेधे दृष्टांतकरून ते समाधान करितात.

पदान्वयः—अपटु लोक मला हांसो, एवढें श्रवण करा, अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे, जी माय तयासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे, तिला स्वशिशुवंचने अदयता शिवे कायजी.

अपटु लोक मला हांसो,—मागल्या केकेत वंचकास दयाळु असें जें भ्यां म्हटलें त्यावरून-अपटु लोक, अपटु-भक्तशल-चातुर्यहीन-अर्थात् जडबुद्धीचा लोक-जन मला हांसो-कवि म्हणतात-मला हांसला तर हांसो; परंतु-एवढें श्रवण करा,—कवि भगवंतास म्हणतात तुम्हीं-एवढें श्रवण करा-मीं पुढें म्हणतो इतकें तर ऐका; अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे,—अहो एका लाडक्या लहान मुळानें नकळत गिळण्याकरितां खाऊ म्हणून जर सोमल हातांत घेतला; आणि असें पाहून-जी माय तयासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे,—जी आई त्या मुळाला ठकवूनि-मुळा तो खाऊ नाही, हा माझ्या हातांत खाऊ आहे म्हणून ठकवून बहुत-पुष्कळ-त्याला पाहिजे तितकी शर्करा-साकार, दे-देते-देऊ लागली; तर-तिला स्वशिशुवंचने अदयता शिवे कायजी,—तिला-भशा ठकविणाऱ्या आईला स्वशिशुवंचने,—स्वशिशु-आपला मुलगा त्यास-वंचने-ठकविण्यानें अदयता-निर्दयपणा शिवे कायजी,—शिवतो कायहो-अर्थात् तिला निर्दयपणाचा दोष लागत नाही-भशा आईला कोणी निर्दय म्हणणार नाही-सदयच म्हणेल; म्हणून भगवत्कथेनें जरि ठकवून भक्तजनांचीं संचितें हरण केलीं, आणि ठकवून जरी क्षमृत दिलें, तरी तो तिचा महदुपकारच असा पूर्व केकेशीं अर्थाचा संबंध जाणावा. हा दृष्टांत अलंकार होय.

म्हणोनिबहुमोहिनीहुनिभलीकथाहेतुजी ।

अभीष्टफलद्यावयानतमनोरथाहेतुजी ॥

म्हणालजरिमीचत्याविषमकायदोर्घांतरे ।

जसाजनसितासिताभिघनदीसदोर्घांतरे ॥ १०७ ॥

वरल्या केकांत मोहिनी आणि भगवत्कथा यांच्या पृथक्वर्णनेकरून भगवत्स्वरूपाहून या दोघांची स्वरूपभिन्नता इंगित होते, त्या भिन्नतारोप दोषाचा परिहार करण्याकरितां येथें कवि म्हणतात.

पदान्वयः—म्हणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा बहु भली, जी नतमनोरथः अभीष्ट फल द्यावया हेतु, जरि म्हणाल मीच त्या दोघांत कायरे विषम, सितासिताभिघनदीसदोघी जसा जन तरे.

म्हणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा बहु भली,—म्हणोनि—सांगित केकांत सांगितल्या कारणावरून मोहिनीपेश्यां ही तुझी कथा बहु भली—कार चांगली—अर्थांत दयाळु होय; कांकी—जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया हेतु,—जी—तुझी कथा नतमनोरथा,—नत—नम्र—अर्थात् तुझ्या पदाच्या ठायीं जे नम्र—म्हणजे भक्त त्यांचे—मनोरथ—इच्छा तीस, अभीष्ट—इच्छिलेलें—वांचित फल—अर्थ द्यावया—द्यावा कारणें हेतु—कारणभूत आहे; अर्थात् तुझ्या भक्तांस वांचितार्थ देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास कारणभूत होय. कवि येथें आक्षेप घेऊन मगदंतास म्हणतात—जरि म्हणाल मीच त्या दोघांत कायरे विषम,—जर कदाचित् तुम्हीं येथें म्हणाल कीं, मीच त्या,—मीच त्या—मोहिनी आणि मत्कथा—अर्थात् मोहिनी तरी मीच आणि मत्कथा तरी मीच, दोघांत—मोहिनी आणि मत्कथा या दोघांत कायरे विषम—भिन्न तें काय—अर्थात् कांहीं भिन्न नाही; अथवा, मीच त्या दोघांत,—त्या दोघांत अर्थात् यमुनेत आणि मत्कथेंत मीच नांदतो; सारांश, त्यां मत्कथा आणि मोहिनी यांची तुळना करण्याकरितां वर जें इतकें त्यांचें पृथक्वर्णन केळें तें व्यर्थ, त्या दोघी एकच, कारण त्या माझें स्वरूपच होत, म्हणून त्यांचें वर्णन मद्दर्शनहून भिन्न आहे असें त्यां कदापि समजू नये; यास दृष्टांत—सितासिताभिघनदीसदोघी जसा जन तरे,—सितासिताभिघनदीसदोघी,—सित—बुध असित—कृष्ण—श्वेत आणि कृष्ण आहे—अभिघा—नाम ज्या नदीसदोषाचें त्यांत,—

१ येथें प्रासाकरितां कवींनीं झुज्यास्थानी एकांशीं सवर्ण जो ज त्याचा आदेश करून तुजी असें रूप योजिलें आहे, यांत कवींच्या निरंकुशत्वामुळे फारसा दोष येत नाही.

अर्थात् गंगा आणि यमुना यांचा सदोष-बांगळा ओष-अर्थात् पुण्य ओष त्यांत, तसा-ज्या प्रकारें जन-लोक तरे-तरतो; गंगेंत स्नान केलें तरी तरतो, आणि यमु-नेंत केलें तरी तरतो; अथचा, येथें त्यांचा पृथक् पृथक् ओष न मानितां त्या दोर्बींचा एकरूप जो त्रिवेण्यात्मक ओष त्यांत तरतो; अर्थात् गंगा आणि यमुना या वर्णकरून जरी मित्र नद्या दिसतात, तथापि मत्स्वरूपदृष्ट्या त्या एकच होत, असा येथें मला कवीचा आशय दिसतो.

१ गंगेच्या उदकाचा वर्ण शुभ्र, आणि यमुनेच्या उदकाचा वर्ण कृष्ण, म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. 'सिताऽसितेसरितेयत्रसंगते' अशी कोठें श्रुतिहि आढळते.

अहाबहुविशुद्धहंप्रभुतत्रस्वरूपाहुनी ।

नभिन्नतनुत्याभलेभजतिपकतापाहुनी ॥

परंतुवदतोजनानुभवनातळोपापगा ।

तशीनयमुनागमेजशिगमेनिर्लिपापगा ॥ १०८ ॥

मागल्या केकेत यमुनोपमा मोहिनी, आणि गंगोपमा भगवत्कथा, असा आपला भाव दाखवून त्या दोन्ही उमोपमेयांच्या दुःस्वाची त्रिवेण्योपम भगवत्स्वरूपी संगम करून एकताहि दर्शविली, परंतु येथे त्याविषयी आशंका घेत होस्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—अहा प्रभु, तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु न, भले एकता पाहुनी भजति, हें बहु विशुद्ध; परंतु जनानुभव वदतों, पाप नातळी गा; जति निर्लिपापगा गमे तशी यमुना न गमे.

अहा प्रभु,—अहा—सोठें आश्चर्य ! प्रभु—हे प्रभो, तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु न, तुझ्या स्वरूपाहून त्या—गंगा आणि यमुना भिन्नतनु—भिन्नशरीरिणी न—नाहींत; अर्थात् तुझाशी एकरूपच आहेत; म्हणून—भले एकता पाहुनी भजति,—भले—विवेकी—ज्ञानी असे पुरुष एकता—ही त्यांची तुजशी एकरूपता पाहुनि—पाहून—मनांत विवेक करून भजति—भजतात; अर्थात् तुजेंच स्वरूप त्या आहेत असे जाणून त्यांस भजतात; हें बहु विशुद्ध,—हें—हें त्यांचें भजणें—ही त्यांची भक्ति बहु विशुद्ध,—फार शुद्ध—फार निर्मळ—सरळ भावाची; यांत संशय नाही—परंतु जनानुभव वदतों,—परंतु—तथापि मी उगीच—जनानुभव—जन—असा विवेक ज्यांस नाही असे इतर जन त्यांचा—अनुभव—ज्ञान—समजूत घदतों—सांगतों; यांत—पाप नातळी गा,—पाप—भेद पाहाणाऱ्या लोकांचा अनुभव सांगण्याचा दोष नातळी गा—न लागो हो—न प्राप्त होवो; कवि म्हणतात, मला मात्र असा भेदवर्णनाचा दोष न लागो; तो जनानुभव कोणता म्हणून पुसाल तर ऐका—जशि निर्लिपापगा गमे तशी यमुना न गमे,—ज्याप्रमाणें निर्लिपापगा,—निर्लिप—देवतत्संबंधिनी—आपगा—नदी, अर्थात् स्वर्चुनी—भागीरथी—गमे—लोकांस आवडते—अथवा पुण्यनदी म्हणून लोक समजतात तशी—त्याप्रमाणें यमुना न गमे—यमुना आवडत नाही, अथवा पुण्यनदी म्हणून लोक समजत नाहीत. सारांश, असा जो लोकांचा अनुभूत हून भागीरथीस अधिक पुण्यदो म्हणून समजण्याचा ओष त्यास अनुसरून मी वरल्या केकेत बोळवें म्हणून मला दोष न लागो; वरकड गंगा आणि यमुना हीं दोन्ही तुझीच स्वरूप हें खरें; असा या केकेचा भावार्थ दिसतो.

१ हें भयप्रदर्शक अव्यय.

२ निर्लिपाः देवाः असे त्रिकांडशेष क्रोधांत प्रमाण आढळते. 'तौलिपेः संज्ञायाम्' असे सूत्र आहे.

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरींजिचेंनांदणें ।

जिच्याजळमळेंतुळेशरदिंदुचेंचांदणें ॥

प्रजाहरिहराअशायदुदरींअनेकाकवी ।

भिवोनरुहणतीलकांजशिसुधातशीकाकवी ॥ १०९ ॥

यमुनेहून भागीरथी अधिक पुण्यदायक नदी म्हणून लोक समजतात असें हे मागल्या केकेंत कवीनें विधान केलें त्याचेंच ते येथें समर्थन करितात.

पदान्चयः—जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, जिच्या जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळे, यदुदरीं हरिहरा अशा प्रजा अनेका; जशि सधा तशी काकवी कवी कां भिवोन म्हणतील.

जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, जिचें—ज्या भागीरथीचें नांदणें—राहाणें—वास—नांदणूक जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,—जगद्गुरु—सर्व जगाचा गुरु असा जो—महेश्वरप्रभू—शिवप्रभू—अर्थात् शिव त्याच्या—शिरीं—मस्तकाच्या ठायीं; आणि जिच्या जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळे,—जिच्या—ज्या भागीरथीच्या जळमळें,—जळमळ—जळसंबंधीं मळ त्याशीं, शरदिंदुचें चांदणें,—शरदिंदुचें,—शरकाळाच्या इंदूचें—चंद्राचें, चांदणें न तुळे—तुळत नाहीं; येथें शरकाळाचें ग्रहण चांदण्याच्या स्वच्छतेकरितां, अर्थात् शरकाळाचें स्वच्छ चांदणेंहि ज्या गंगेच्या उदकाच्या मळाची बरोबरी करावयास समर्थ नाहीं, मग साक्षात् उदकाची कोटून, इतकें स्वच्छ आणि शुभ्र जिचें उदक; हा काव्यार्थापत्ति अलंकार दिसतो. आणि यदुदरीं हरिहरा अशा प्रजा अनेका,—यदुदरीं—जिच्या उदराच्या ठायीं—जिच्या पोटांत हरिहरा अशा—हरिहरासारख्या—अर्थात् शिवविष्णूसारख्या महाप्रतापी प्रजा अनेका—एक नाहीं—बहुत; मग अशा भागीरथीची यमुनेशीं तुळना कशी करावी

१ अशाच अर्थानें जगन्नाथ रायजीनें गंगेचा महिमा वर्णिला आहे; त्यांत सकल लोकासहित हें ब्रह्मांड जिच्या एका एका लहरींत लडानशा घळपीप्रमाणें छोटत चाल्लें आहे असा आपला आशय दाखविला आहे;—त्याच श्लोकाच्या भाषांतरांत वामन म्हणतात;—

अहोहेब्रह्मांडाकृतिसकललोकांसहबरी ।

रुळेजेथेंलुमीश्रम्रमविवशेंतिंदुकपरी ॥

असातोहामृत्युंजयपृथुकपदींजकिनला ।

तुझाश्रीतोयौघप्रशमनकरूपापवहिला ॥ २० ॥

असा शेषार्थ येथे ध्वनित होतो. यास दृष्टांत-जशि सुधा तशी काकवी कवि कां भिवोन म्हणतील,—जशी सुधा-अमृत तशीच काकवी असे-कवि-ज्ञाते पुरुष कां भिऊन म्हणतील-अर्थात् झाले तरी सुधा आणि काकवी सारखी असे ज्ञाते पुरुष कदापि म्हणणार नाहीत; म्हणून-‘म्हणालजरिमीचस्याविषमकायदोषी. तरे’यांत तुमच्या आशंकेनेच जरी यमुना तुमचे स्वरूप आहे म्हणून मागल्या केसेत म्यां भिऊन म्हटले, तथापि मजपेक्षां धैर्यवान ज्ञाते पुरुष आहेत ते असे म्हणणार नाहीत; असा येथे ‘ भिवोनि ’ या पदावरून कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष दिसतो.

श्रीसाई सच्चरित. श्रीहेमाडपंतकृत.

अध्याय ५३ वा.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीकुलदेवतायै नमः । श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ।

॥ श्रीसद्गुरुसाईनाथाय नमः ॥

श्रीसाई साक्षद्ब्रह्ममूर्ती । संतसम्राट् चक्रवर्ती ।
 समर्थसद्गुरुदिगंतकीर्ती । बुद्धि स्फूर्तिप्रदायक ॥ १ ॥
 अनन्यभावे त्यासी शरण । वंदूं त्याचे पुण्य चरण ।
 संसृतिभयाचें करी हरण । जन्ममरण चुकवी जो ॥ २ ॥
 गताध्यार्यी दीधळें वचन । “प्रथम करुनि सिंहावलोकन ।
 नंतर अवतरणिका देऊन । ग्रंथ करीन संपूर्ण” ॥ ३ ॥
 पंतहेमाड ऐसें वदले । परी तैसें नाहीं घडले ।
 अवतरणिकारूप सार काढिलें । कीं राहिलें विस्मृतीनें ॥ ४ ॥
 ज्यानें आरंभावे ग्रंथलेखन । त्यानेंच करावे तें पूर्ण ।
 शेखीं अवतरणिका देऊन । ऐसें नियमन सर्वत्र ॥ ५ ॥
 परी नियमा अपवाद असे । त्याचेंच प्रत्यंतर येथें दिसें ॥
 कांहीं न होय स्वेच्छावशें । बलीयस मनोगत बाबांचें ॥ ६ ॥

हेमाड अवचित दिवंगत । दुःखित अवधियांचें चित्त ॥
 अवतरणिकेची न कळे मात । न सुचत कांहीं कोणाला ॥ ७ ॥
 आण्णासाहेबांचें दप्तर गहन । सायासें करून तत्संशोधन ॥
 त्यांचे चिरंजीव श्रीगजानन । जरूर तितुकें मज देती ॥ ८ ॥
 आण्णासाहेब काटकसरी । व्यर्थ न जाऊं देती चिठोरीं ॥
 काम करिती कलांकुसरीं । स्वभाव यापरी तयांचा ॥ ९ ॥
 लिहिती अध्याय चिठोऱ्यावरी । तीच देती मुद्राकाकरीं ॥
 वाडगा स्वर्च खुपे अंतरीं । तयांची सरी न ये कवणा ॥ १० ॥
 निर्जीव बापुडीं तीं चिठोरीं । करुणा उपजे तयांच्या अंतरीं ॥
 हीं उद्धरतील कवणेपरी । संतकेसरि सेवेवीण ॥ ११ ॥
 वाटे आलेंसें हेमाड जीवा । करिती चिठोऱ्यांचा मेळावा ॥
 तत्करवीं करविती सेवा । असावा उदाच ेतू हा ॥ १२ ॥
 अंतिमाध्यायाची तीच परी । लिहिला असे चिठोऱ्यावरी ॥
 मनन केलें बहुतीं परीं । अवतरणिका तदंतरीं भिल्लेना ॥ १३ ॥
 गजाननरावादिकां मात कथिली । बाबासाहेबांसही तांच निवेदिली ॥
 त्या सर्वांची सल्ला पडिली । पाहिजे घडली अवतरणिका ॥ १४ ॥
 बाबासाहेब मुदत घालिती । श्रीसाईं लीलेंत प्रसिद्ध करिती ।
 मुदतीचे दिवस संपून जाती । तरी अवतरणिका अवतरेना ॥ १५ ॥
 हेमाड गोविंद सद्गुणखाणी । तन्मुखि वेदांत भरी पाणी ॥
 ग्रंथीं प्रगटे प्रसाद वाणी । अद्भुत करणी गुरुकृपेची ॥ १६ ॥
 सद्गुरु साईभक्त अनंत । त्यांत कविरत्न हेमाडपंत ॥
 तत्सम असैल जो प्रज्ञावंत । तोचि महंत करणार ती ॥ १७ ॥

१ ग्रंथकार आण्णासाहेब दामोळकर; २ श्रीसाईंबाबा. ३ शिरडी संस्थान खजिनदार बाबासाहेब.

कुठूनचि अवतरणिका अवतरेना । खिन्नत्व आलें माझिया मना ॥
केली दत्तगुरुंची प्रार्थना । भाकिली करुणा तयांची ॥ १८ ॥

मी पामर बुद्धिमंद । नसे विचार विद्यागंध ॥

कौसा येईल मज ओवीप्रबंध । कवित्वअंध मी मुळचा ॥ १९ ॥

परी यास असे एक आघारू । सानकूल जें श्रीदत्तगुरू ॥

मशकाकरवीं उचलविती मेरू । अधिकार थोरू तयांचा ॥ २० ॥

पुनश्च प्रार्थी उमारमणा । कृपा उपजे साई नारायणा ॥

करी मम मतीसी प्रेरणा । अवतरणिकालेखना सत्त्वरी ॥ २१ ॥

शक्ति नसे कवित्व कराया । माझे मतिमांड्य जाणें श्रीगुरुया ।

घालूनि नती त्याचिया पाया । प्रवतें घट्टाया अवतरणिका ॥ २२ ॥

अवतरणिका ग्रंथ-खंड । करणार साईवक्रतुंड ।

तयाचें वैभव अद्भुत प्रचंड । माझे तोंड निमित्तमात्र ॥ २३ ॥

प्रथमाध्यायी मंगलाचरण । विघ्नहर्ता विश्वादिकारण ।

गौरीशंकर कंठमंदन । श्रीगजवदन नमियेळा ॥ २४ ॥

जी अभिनव वाग्विलासिनी । चातुर्यकळा कामिनी ।

ती श्री शारदा विश्वमोहिनी । इष्टार्थदायिनी नमियेळी ॥ २५ ॥

कुळगुरू, आप्तेष्ट, गुरुजन, । सगुणावतार संतसज्जन ।

शरण्यसद्गुरु कैवल्य निधान । साईभगवान नमियेले ॥ २६ ॥

गोधूमपेषण कथा सांगान । महामारी पूर्णोपशमन ।

कैसें केले तें विशद करून । साइसामर्थ्य वर्णिलें ॥ २७ ॥

प्रस्तुत ग्रंथ प्रयाजन । हेमादपंत नामकरण ।

गुर्वानवश्यकता विवादखंडन । दर्शन हेमाडा द्वितीयाध्यायी ॥ २८ ॥

ग्रंथलेखन अनुज्ञापन । कैसें आलें साइमुखांतुन ।
 रोहिल्याचें वृत्त कथन । केलें संपूर्ण तृतीयाध्यायीं ॥ २९ ॥
 जगच्चाळक कंठाभरण । साधुसंतांचें अवतरण ॥
 भूमंडळीं किं कारण । केलें विवरण विस्तारें ॥ ३० ॥
 दत्तावतार अत्रिनंदन । साई साक्षाद्हरिचंदन ॥
 शिरडी क्षेत्रीं प्रथमागमन । वर्णन समग्र चतुर्थीं ॥ ३१ ॥
 शिरडी क्षेत्रीं गुप्त होऊन । पुनश्च तेथें प्रगटून ॥
 सकळां केलें विस्मयापन्न । सधेन पाटला समवेत ॥ ३२ ॥
 गंगागिरादि संतसंमेलन । स्वशिरीं वाहून दूरचें जीवन ॥
 कैसें निर्माण केलें उद्यान । निरूपण समस्त पंचमीं ॥ ३३ ॥
 रामनवमी उत्सव थोर । बाळा बोवा कीर्तनकार ॥
 मशीदमाईजीर्णोद्धार । कथन सविस्तर षष्ठाध्यायीं ॥ ३४ ॥
 बाबांचा समाधिखंडयोग । धोती पोती इत्यादि प्रयोग ॥
 बाबा हिंदू कीं यवन होंग । संतां तरंग अगाध ॥ ३५ ॥
 बाबांचा पेहराव, वर्तन, दवां, । चिळीम, जाती, धुनी दिवा ॥
 त्यांचा आजार त्यांची सेवा । अगम्य देखावा अवघाची ॥ ३६ ॥
 भागोजी शिंद्याची महाव्याधी । स्वापडेंसुत ग्रंथिज्वरौषधी ॥
 नाना पंढर दर्शन बुद्धि । कथिती सुधी सप्तमीं ॥ ३७ ॥
 नरजन्माचें अपूर्व महिमान । साईभैरववृत्ति वर्णन ॥
 बायजाबाईचें संतसेवन । भोजनविदान बाबांचें ॥ ३८ ॥

१ हरिचंदन=कल्पवृक्ष; २ श्रीमंत; ३ चांग पाटीळ; ४ नाना-
 साहेब चांदोरकर; ५ उत्तम आहे बुद्धि ज्यांची असे कवि हेमाद्रपंत; ६
 तात्यापाटीळ कोते शिरडीकर यांच्या मातुःश्री.

बाबां, तात्यां, महाळसापती । रात्री तिघें प्रशिर्दीत निजती ॥
 बाबांची आगळी प्रीती । दोघांवरती समसमान ॥ ३९ ॥
 राहते ग्रामीचे खुशालचंद । बाबा शांति-ज्ञान-कंद ॥
 परस्परांचा प्रेमसंबंध । निरूपणानंद अष्टमाध्यायी ॥ ४० ॥
 तात्यासाहेब नूळकर । तात्या पाटील भक्तवर ॥
 एकांगलभौम गृहस्थ थोर । प्रायश्चित्त घोर आज्ञाभंगाचें ॥ ४१ ॥
 पंच महायज्ञ करवून । बाबा करीत भिक्षाबसेवन ।
 भिक्षाधिकारसंपन्न लक्षण । करिती वर्णन चातुर्यें ॥ ४२ ॥
 बाबासाहेब तखंड श्रेष्ठ । कट्टे प्रार्थनासमाजिष्ठ ॥
 वनले साईभक्तैकनिष्ठ । कथा उत्कृष्ट नवमाध्यायी ॥ ४३ ॥
 लांब अवधी हातचार । रुंद तशीच वीतधर ॥
 आढ्यास टांगिलेल्या फळीवर । शयन योगेश्वर बाबांचें ॥ ४४ ॥
 केव्हां शिरडींत पद पडलें । किती वर्षें वास्तव्य झालें ॥
 देहावसान कधीं घडलें । केलें निरूपण हृदयंगम ॥ ४५ ॥
 अंतरीं शांत निरीच्छस्थितो । बाहेर दावित पिशाचवृत्ती ।
 लोकसंग्रह नित्य चिर्तीं । अढळ प्रवृत्ती गुरुरायांची ॥ ४६ ॥
 वेदशास्त्र धर्मलक्षण । परमार्थ आणि व्यवहार शिक्षण ।
 भक्ताभक्तचित्तपरीक्षण । हतवधी विलक्षण सद्गुरूंची ॥ ४७ ॥
 बाबांचें आसन बाबांचें ज्ञान । बाबांचें ध्यान बाबांचें स्थान ।
 त्यांचें सामर्थ्य आणि महिमान । कथन संपूर्ण दशमाध्यायी ॥ ४८ ॥
 सच्चिदानंद स्वरूपस्थिती । दिगंत बाबांची प्रख्याती ।
 डॉक्टर पंडितांवां प्रेमभक्ति । सादिकवृत्ती वर्णिलेली ॥ ४९ ॥

कैसें केलें अभ्राकर्षण । कैसी अनिलीं सत्ता विलक्षण ।
 अनलापासून संरक्षण । सुरस विवरण एकादर्शी ॥ ५० ॥
 काका, घुमाळ, निमोणकर । एक मामलेदार एक डॉक्टर ।
 प्रसंग भिन्न भिन्न प्रकार । वर्णिले मधुर वाणीनें ॥ ५१ ॥
 नाशिक अग्निहोत्री मुळे संशयी । संत घोळपरामानुयायी ।
 त्यांची साइदर्शन नवलाई । द्वादशाध्यायीं निरूपिली ॥ ५२ ॥
 बाळाशिंपी हिमज्वरनाशन । केलें कृष्णश्वाना दध्योदन देऊन ।
 बापूसाहेब महामारी शमन । केलें चारून अक्रोड पिस्ते ॥ ५३ ॥
 आळंदी स्वामी कर्णरोगी । आशीर्वचनेंचि केले निरोगी ॥
 जुलाब पीडा काकां भोगी । नाशिली भुइमुगी दाण्यांनीं ॥ ५४ ॥
 हर्ष्याचे भक्त दत्तोपंत । पोटशूळ व्याधिग्रस्त ॥
 आशीर्वादेचि केले मुक्त । समस्त जनांदेखत ॥ ५५ ॥
 एका भिमाजी पाटळाला । कफक्षयाचा व्याधी जडला ॥
 उदी लावूनी रोग दबडोला । वृत्तांत वर्णिला त्रयोदर्शी ॥ ५६ ॥
 नांदेडचे श्रेष्ठ पारशी रतनसी । विख्यात व्यापारी खिन्न मानसीं ॥
 पुत्रसंतान देऊनि त्यासी । हर्षाकाशीं बसविलें ॥ ५७ ॥
 मौलीसाहेब गुप्त संत । नांदेड शहरीं हमाली करीत ॥
 साईसंकेतवचें ज्ञात होत । कथा अद्भुत चतुर्दर्शी ॥ ५८ ॥
 नारदीय कीर्तनपद्धती । कथिती बाबा दासगणूप्रती ॥
 चोळकरांचे फेडूनि घेती । व्रत चहा-सितां त्यां पाजुनी ॥ ५९ ॥
 औरंगाबादेहूनि पळी आली । मशिदींतील पळीस भेटली ।
 चुकचुकण्यावरून वार्ता कथिली । कथा निरूपिली पंचदर्शी ॥ ६० ॥

१ काका महाजनी; २ नाशिकचे घुमाळ वकील; ३ नानासाहेब
 निमोणकर; ४ श्रीमंत बापूसाहेब बुटी. ५ काका महाजनी; ६ साखर.

संततीसंपत्तीसंपन्न । साई यज्ञोर्दुंदुभि परिसोन ।
 एक गृहस्थ शिरडी लागून । आले ब्रह्म ज्ञानप्राप्त्यर्थ ॥६१ ॥
 जो इच्छी ब्रह्मप्राप्ती । त्यासि होआवी संसारविरक्ती ॥
 सुटली पाहिजे धनासक्ती । प्रथम चिर्ची तयाच्या ॥ ६२ ॥
 पांच रुपयांची उसनवारी । ज्या न देववे बाबां क्षणभरीं ॥
 नाटा असून वस्त्रांतरीं । कवणेपरी त्या ब्रह्म मिळे ॥ ६३ ॥
 साईबोध शैली सुंदरा । हेमाढांची प्रसाद गिरा ॥
 संयोग जैसा पयशर्करा । कथा मनोहरा षोडशीं ॥ ६४ ॥
 पूर्व कथेचेंच अनुसंधान । ब्रह्मज्ञान विस्तारकथन ॥
 धनलोभ याचें निःसंतान । वर्णन मधुर सप्तदशीं ॥ ६५ ॥
 साठथांची गुरुचरित्रकथा । राधाबाईची उपदेशवार्ता ॥
 हेमाढांची अनुग्रहता । कथनकुशलता अष्टादशीं ॥ ६६ ॥
 अनुग्रह कथेचा विस्तार । साई श्रीबोधानुसार ॥
 केला असे फार फार । विचार एकोनविंशतीं ॥ ६७ ॥
 ईशावास्य भावाथबोधिनी । प्रारंभिली दासगणूनी ॥
 त्यांत शंका उपजली मनीं । पुसिली त्यांनीं बाबांना ॥ ६८ ॥
 बाबा म्हणती मोळकरीण । करील काकांची तन्निवारण ।
 सद्गुरु महिमा असाधारण । गोड निरूपण विंशतीं ॥ ६९ ॥
 एक प्रांताधिकारी सुलक्षण । दुसरे पाठणकर विचक्षण ॥
 तिसरे एक वकील विलक्षण । अनुग्रहण तिघांचें एकविंशतीं ॥ ७० ॥
 मशीदमाई भवतारका । तीव द्वाारावती द्वारका ॥
 बाबा कथिते सकल लोकां । भावार्थ एकाही नकळे ॥ ७१ ॥

मशीद माईचे गुणवानिती । मिरीकर, बट्टीचें अहिदंश टाळिती ॥
अमीर सक्कराचा वात हरिती । वारिती अहिभय तयाचें ॥ ७२ ।

हेमाड वृश्चिकदंश संकट । इतरांवरचें उरेंगारिष्ट ॥
निवारीत अपमृत्यु दुर्घट । प्रसंग प्रगट द्वाविंशती ॥ ७३ ॥

योगाभयाज्ञाचें शंकानिरसन । माधवरावाचें अहिदंश निवारण ॥
धुनी, इंधेन, अजाहनन । वर्णन केले अतिरम्य ॥ ७४ ॥

बडे बाबाची बडेजाव । गुर्वाज्ञा निष्ठा अभाव ॥
किती दिले तरी बहू हाव । अतृप्त स्वभाव मूळचा ॥ ७५ ॥

काकासाहेब भक्तश्रेष्ठ । गुर्वाज्ञी परमैकनिष्ठ ॥
सद्गुरूलीला कथन विशिष्ट । केले उत्कृष्ट त्रयोविंशती ॥ ७६ ॥

फुटाण्याचें निमित्त करून । हेमाडपंतां देती शिकवण ॥
सद्गुरूस्मरण केलियावीण । विषयसेवन न करावा ॥ ७७ ॥

अण्णा बाबरे व मावशीबाई । कलह दोघांत लाविती साई ॥
त्या विनोदमस्करीची नवाई । गाई कविवर्य चतुर्विंशती ॥ ७८ ॥

भक्त दामूअण्णा कासार । अहमदनगरचे राहाणार ॥
करूं इच्छिती फार थोर । व्यापार कापूस तांदळाचा ॥ ७९ ॥

उद्यमीं होईल हानी सत्य । आम्नफलसेवनीं प्राप्त अपत्य ॥
बदती साई ज्ञानादित्य । विरूपण कृत्य पंचविंशती ॥ ८० ॥

भक्त एक नामें पंत । अन्य संतानुग्रहीत ॥
पटवून दिली त्यां खूण त्वरित । पंत प्रमोदित जाहले ॥ ८१ ॥

हरिश्चंद्र पितळे भक्त । तदीय तनयापस्मारग्रस्त ॥
कृपावलोकनेचि समस्त । रोग अस्त पावला ॥ ८२ ॥

१ कोपरगांवचे मामलतदार बाळासाहेब मिरीकर; २ सर्पदंश संकट;
३ शिरडीचे माधवराव देशपांडे; ४ काकासाहेब दीक्षित.

दिले पितळयास रुपये तीन । म्हणतीः पुत्री दिले दोन ॥
 बाबा वदती करी पूजन । रुचिर कथन षड्विंशतीं ॥ ८३ ॥
 भागवत पोथी हातीं देऊन । आपण घ्यावी प्रसाद म्हणून ॥
 देती काका इच्छा धरून । भगवान देत तो माघवा ॥ ८४ ॥
 विष्णु सहस्रनामाची पोथी । एका रामदाश्याचे पोथ्यांत होती ॥
 त्या न कळत बाबा घेती । तीही देती माघवरावा ॥ ८५ ॥
 विष्णुसहस्रनामाची पोथी देऊन । शामरावावर अनुग्रहण ॥
 कैसे करिती साई दयाघन । कथा निरूपण सप्तविंशतीं ॥ ८६ ॥
 भक्त लखमीचंद्र मुनशी । चिडीबाई ब्रह्मणपुंगवासी ॥
 मेधा ब्राह्मण पुण्यराशी । पातले चरणासी बाबांच्या ॥ ८७ ॥
 स्वामीं देऊनि सर्वां दृष्टांत । देत त्याची प्रचीत जागरांत ॥
 सहस्र माउलीची अगम्य मात । प्रेम कथित अष्टाविंशतीं ॥ ८८ ॥
 मद्रदेशीचा भजनी मेळा । शिरडी क्षेत्रीं झाला गोळा ॥
 बघाया दानोदार्य सोहळा । भोळा शंकर बाबांचा ॥ ८९ ॥
 रघुनाथराव तेंडुळकर । तत्तनय परीक्षा प्रकार ।
 त्यांचो पेन्शन चिंता दूर । मनोहर लीळा बाबांची ॥ ९० ॥
 भक्त डॉक्टर कॅप्टन हटे । साई चरणीं प्रेम मोठें ॥
 दिले स्वप्नदर्शन पहांटे । कथानक गोमटें एकोनविंशतीं ॥ ९१ ॥
 सप्तशृंग देवी उपासक । कोणो काकाजी वैद्यनामक ॥
 देवी देत त्या दृष्टांत एक । संतनायक साई पहावें ॥ ९२ ॥

१ काका महाजनी; २ श्री साईबाबा; ३ माधवराव देशपांडे शिर-
 डीकर; ४ माधवराव देशपांडे शिरडीकर. ५ माधवरावांस बाबा "शामा,"
 "शामराव" असे म्हणत; शामा+अंबा=शामांबा=माधवराव देशपांडे
 यांची आई; ६ सप्तशृंग देवीचे एकान कणी गांभी आहे.

शामांबानें त्याच देवीस । केला होता एक नवस ।
 शामा नवस फेडायी वणीस । जाई तीस वर्षांनीं ॥ ९३ ॥
 राहत्याचे श्रेष्ठ चंद्रसुशाल । पंजाबी ब्राह्मण रायलाल ।
 स्वर्गी दोषां " शिरडीस चल" । हे साईबोल कथन त्रिशतीं ॥ ९४ ॥
 विजयानंद यति मद्रासी । निघे जावया सरस-मानसी ।
 ठेवून घेतला निजपदापात्री । श्रीहृषीकेशी बाबांनीं ॥ ९५ ॥
 भक्त शाल मानकर । साइपदांबुज-पधुकर ।
 हिंस्रकूर व्याघ्रोदार । कथन सुंदर एकत्रिशतीं ॥ ९६ ॥
 आम्ही चौघे सज्जनसंत । देव शोधार्थ रानीं हिंडत ।
 मी होतांच अभिमानगळित । दर्शन देत मज गुरुराय ॥ ९७ ॥
 उपोषण करणार गोखलेबाई । अक्षीच दुजी कथा साई ।
 सांगत स्वमुखें त्याची नवाई । हेमाड गाई द्वात्रिशतीं ॥ ९८ ॥
 नारायण जानीचे मित्रास । जाहला एकाएकी वृश्चिकदंश ।
 एका भक्ताचे कन्यकेस । दिधला त्रास ज्वरानें ॥ ९९ ॥
 चांदोरकरसुतेस भारी । प्रसूतिवेदना करी घाबरी ।
 ज्ञानी स्वतः दुःखित अंतरीं । तिलभरी सुचंना कोणाळा ॥ १०० ॥
 कुलकर्णीसाहेब भक्तवर । बाळा बुवा भजनकार ।
 उदी प्रभाव बलवत्तर । कळला खरोखर सर्वांना ॥ १०१ ॥
 भक्त हरीभाऊ कर्णीक । श्रद्धावंत अति भाविक ॥
 त्यांच्या दक्षिणेची कथा मोहक । बोधप्रदायक त्रयस्त्रिशतीं ॥ १०२ ॥
 मालेगांवचे एक डाक्टर । पुतण्या हाड्यात्रणें अति जर्जर ॥
 पिळें डाक्टर भक्त भयंकर । पीडित दुर्धर नारुनें ॥ १०३ ॥
 बापाजी श्री शिरडीकर । ग्रंथिज्वरें कुटुंब जर्जर ॥
 एक इराणी लहान पोर । व्यथित घोर आंकडीनें ॥ १०४ ॥

हर्षाचे एक गृहस्थ । पुतखडधानं अस्यावस्थ ॥
 मुंबईचे एक प्रभु कायस्थ । कुटुंबग्रस्त प्रसूति रोगें ॥ १०५ ॥
 उपरिनिर्दिष्ट व्याधुच्चाटन । केवळ उदीस्पर्शें करून ॥
 झालें न लागतां क्षण । निरूपण रसाळ चतुस्त्रिंशतीं ॥ १०६ ॥
 महाजनींचे मित्र एक । निर्गुणाचें पूर्ण भजक ॥
 ते वनले मूर्तिपूजक । दर्शनैक मात्रें करुनी ॥ १०७ ॥
 धरमसी जेठाभाई ठक्कर । मुंबईचे एक सौलिसिद्ध ।
 सबीज द्राक्षें निर्बीज सत्वर । करून गुरुवर त्या देती ॥ १०८ ॥
 वांद्रयाचे एक कायस्थ । त्यां नीद नये स्वस्थ ॥
 बाळ पाटील नेवासस्थ । उदी प्रचीत पंचत्रिंशतीं ॥ १०९ ॥
 गोमांतकस्थ गृहस्थ दोन । नवस करिती भिन्न भिन्न ।
 एक सेवावृत्ती लागून । दुजा स्तेन शोधार्थ ॥ ११० ॥
 दोघांनाही नवस विस्मृती । साई समर्थ देती स्मृती ।
 त्रिकाल ज्ञान ब्रह्मांडव्याप्ती । कीर्ती कोण वर्णील ॥ १११ ॥
 औरंगाबाद सखाराम जाया । पुत्रार्थ धावे साईचे राया ।
 इच्छापूति श्रीफळ देउनिया । कथन कथाशया षट्त्रिंशतीं ॥ ११२ ॥
 चावडी समारंभ सोडळा । इतरत्र पाहण्या मिळे विरळा ।
 हेमाळ वर्णिती पाहूनि डोळां । कथा रसाळ सप्तत्रिंशतीं ॥ ११३ ॥
 हंडीमाजी पदार्थ भिन्न । शिजवुन करिती नाना पक्वान्न ॥
 देती सर्वा प्रसाद भोजन । वणन मनोहर अष्टत्रिंशतीं ॥ ११४ ॥
 “ तद्विद्वि प्रणिपातेन ” । या गीता श्लोकाचें विवरण ॥
 सांगंती चांदोरकरा लागून । संस्कृताभिमान हरावया ॥ ११५ ॥

दृष्टान् देऊनि संतनूपती । बापूसाहेब बुद्धी प्रती ॥
 मंदोर बांधण्या आगिती । एकोनचत्वारिंशती वृत्तांत ॥ ११६ ॥
 मातुःश्रीचें त्रतोद्यापन । देव घालिती ब्राह्मण भोजन ॥
 बाबांस देती निमंत्रण । पत्रलेखन करूनिया ॥ ११७ ॥
 यतिवेष धारण करून । तद्दिनि येती विभूती तीन ॥
 ब्राह्मणा समवेत जाती जेवून । न कळे विद्वान गुरुरायाचें ॥ ११८ ॥
 दृष्टान् देऊनि हेमाडास । बाबा येती भोजनास ॥
 छबीरूपी धरुनि वेष । वर्णन सुरस चत्वारिंशती ॥ ११९ ॥
 छबीचीच कथा विस्तारून । सांगती कवी भक्तालामून ॥
 सहस्रचें अतर्क्य महिमान । निरूपण रमणीय रसाळ ॥ १२० ॥
 धारण करुनी रुद्रावता । शोती लाल खदिरांगार ॥
 करिती गाळीं वा भडिमार । क्रोधें देवावर श्रीसाई ॥ १२१ ॥
 “ नित्य नमें श्री ज्ञानेश्वरी । वाच ” म्हणती साई श्रीहरी ॥
 स्वप्नीं कथिती वाचनाची परी । हेमाड विवरी एकचत्वारिंशती ॥ १२२ ॥
 भक्त दात्यांची त्रिपुंड्र लेपना । साईनिधन पूर्वसूचना ॥
 चुकविले रामचंद्र निधना । तैसेच मरणा तात्यांच्या ॥ १२३ ॥
 साईसद्गुरु निर्याण वार्ता । उपजवी श्रोतयां उद्विग्नता ॥
 व्याकूल करी हेमाड चित्ता । कथा पुनीता द्विचत्वारिंशती ॥ १२४ ॥
 बाबांचा निधनवृत्तांत । पूर्वाध्यायीं अपूर्ण निभ्रांत ॥
 तोचि संपूर्ण हेमाडपंत । करीत त्रिचतुश्चत्वारिंशती ॥ १२५ ॥

१ बाळकृष्ण विश्वनाथ देव; २ बाळकृष्ण विश्वनाथ देव; ३
 रामचंद्र पाटील शिरडीकर; ४ तात्या पाटील कोते शिरडीबर;

एकदा काकासाहेब दीक्षित । काका व माधवा समवेत ।
 बावीत असतां नाथ भागवत । शंकित मानसीं जाहले ॥ १२६ ॥
 माधवराव शंका निरसित । समाधान न पवें दीक्षित चित्त ॥
 आनंदराव पाखाटे स्वप्न कथित । करीत निरसन शंकेचें ॥ १२७ ॥
 आढ्यास टांगिल्या फळीवरी । महाळसापती कां न निद्रा करी ॥
 साई समर्थ शंका निवारी । कथा कुसरी पंचचत्वारिंशतीं ॥ १२८ ॥
 जागींच बसून अटन सर्वत्र । दावीत जना चमत्कृतिसत्र ॥
 काशी गया गमन विचित्र । अद्भुत चरित्र बाबांचें ॥ १२९ ॥
 चांदोरकर सूनू लग्न पर्वणी । शामास जाण्या कथि संतमणी ॥
 श्रामा देखे बाबा ईक्षणी । गयापट्टणी छविरूपे ॥ १३० ॥
 अजद्वय पूर्व जन्मकथन । करिती स्वमुखें साइत्रिनयन ॥
 रम्य, मधुर, पवित्र गहन । कथावर्णन षट्चत्वारिंशतीं ॥ १३१ ॥
 ऐसीच एक अहिमंडुकाची । किंवा लोभी धनको रिणकोची ॥
 पूर्वपीठिका कथिती साची । सांइविरिंची हरीहर ॥ १३२ ॥
 वैर, हत्या आणि ऋण । फेडण्याकारणें पुनर्जनन ॥
 करविती बाबा कथामृतपान । हृद्य कथन सप्तचत्वारिंशतीं ॥ १३३ ॥
 एक शेवढे भक्तप्रवर । एक अभाविक सपटणेकर ॥
 एकाचा बकिली परीक्षा प्रकार । कृपा दुजावर अष्टचत्वारिंशतीं ॥ १३४ ॥
 हरी कान्होवा मुंबईनिवासी । स्वामी सोमदेव कुटिल मानसीं ॥
 संत परीक्षणार्थ श्री शैलंधीसी । आळे अभिमानासी धरुनिया ॥ १३५ ॥
 दर्शन खेवों मनोगत कथिलें । दोघे तत्काळ लज्जित झाले ॥
 साई चरणीं चित्त वेधलें । पाप निमालें जन्मांतरींचें ॥ १३६ ॥

१ काका महाजनी; २ माधवराव देशपांडे; ३ हिडणें फिरणें ४
 श्री शिरडी; ५ होतांच.

बाबासन्निध बसले असतां । स्त्रीरूप देखुनि विकारवशता ॥
 उपजे चांदोरकरांचे चित्ता । वर्णिली वार्ता एकोनपंचाशतीं ॥ १३७ ॥
 “ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” । याचाच अर्थ विस्तारून ॥
 करिती त्याचेंच समर्थन । रघुनाथनंदन पंचशतीं ॥ १३८ ॥
 दीक्षित हरी सिताराम । भक्त धुरंधर बाळाराम ॥
 नांदेड वकीळ पुंडलिक नाम । शिरडी प्रथम पातले कैसे ॥ १३९ ॥
 एकेकाची कथा अद्भुत । श्रवणीं श्रोते होत विस्मित ॥
 भक्तमनोदधि उचवळत । वृत्त वर्णिती एकपंचाशतीं ॥ १४० ॥
 करून ग्रंथसिंहावलोकन । मागून घेत पसायदान ॥
 खलांचें खलत्व घालवून । सज्जन संरक्षण करावें ॥ १४१ ॥
 सहस्रचरणीं लीन होऊन । मस्तक लेखणी अर्पण करून ॥
 सर्व ग्रंथ संपवून । कृताथे लेखन द्विपंचाशतीं ॥ १४२ ॥
 एवं श्री साइसच्चरिताध्याय । पूर्ण करितो गोविंदराय ॥
 प्रेमें दुनि त्यांचे पाय । नमितो गुरुपाय विश्वाची ॥ १४३ ॥
 अध्यायाध्यायसार कथिका । तिलाच वदती अवतरणिका ॥
 कैवल्यपुरीची सत्पथिका । मुमुक्षु रसिका जी होय ॥ १४४ ॥
 शल्यास रक्त्याचा पदर । म्हणून करितिले अहरे ॥
 परि दास विनती एकवार । चतुर श्रोतीं परिसावी ॥ १४५ ॥
 शेला ना शिशु, गोंडस नीट । बाधावीना वाईट दीट ॥
 अवतरणिका ही काळीतीट । बाळ, धीट त्या लावी ॥ १४६ ॥
 ग्रंथ सुंदर षड्स अक्ष । अध्यायार्थ पदार्थ भिन्न ॥
 अशेष पचना तक्रपान । तद्वत्लेखन अवतरणिका ॥ १४७ ॥